

**ZE ZJAWISK WSPÓŁCZESNEGO
JĘZYKA CZEŚKIEGO**

**To je, co?!
(k posunům významu výpovědi pomocí interpunkce
a morfosyntaktických prostředků)¹**

What a Windfall!
(the Consideration of the Modification of a Phrase by Means
of Punctuation Marks and Morphologic and Syntactic Means)

MILAN HRDLIČKA

Univerzita Karlova v Praze

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4976-8286>

E-mail: milan.hrdlicka@ff.cuni.cz

Abstract: In Czech language the meaning of a phrase can be influenced and modified by a lot of various morphologic, syntactic and other means. For an official use of foreign-language users of Czech the contribution describes and demonstrates selected situations when the meaning of a phrase is modified by means of interaction, punctuation, word-order, transposition and morphologic variability.

¹ Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, vědní oblasti Lingvistika.

Abstrakt: V českém jazyce může být význam výpovědi ovlivněn a modifikován řadou různých (nejen morfosyntaktických) prostředků. Pro potřeby jinojazyčných uživatelů češtiny se v příspěvku popisují a materiálově dokládají vybrané situace, kdy k naznačenému posunu významu výpovědi dochází prostřednictvím (někdy i cestou vzájemné interakce) interpunkce, slovosledu, slovnědruhové transpozice a morfologické variantnosti.

Keywords: particule, complement, ellipse, graphic recording, homonymy, punctuation, termination, lexical grammar, negation, adverb, adverbial modifier, attribute, word category, word-order, connection, usage, variability, inserted “e”, meaning

Klíčová slova: částice, doplněk, elipsa, grafický záznam, homonymie, interpunkce, koncovka, lexikální gramatika, negace, příslovce, příslovečné určení, přívlastek, slovní druh, slovosled, spojka, úzus, variantnost, vkladné “e”, význam

V současné češtině nacházíme v řečových projevech celou řadu morfosyntaktických prostředků (ve stávajících mluvnicích českého jazyka dostatečně zmapovaných a zevrubně popsanych), jejichž prostřednictvím může docházet – v různé míře a různými cestami (mnohdy i jejich vzájemným řečovým spolupůsobením) – k určitým (nezřídka zásadnějším) posunům významu, resp. k modifikovanému vyznění kontextově zapojené výpovědi. Běžný rodilý mluvčí češtiny bývá s uvažovanými morfosyntaktickými prostředky (viz dále) vcelku obeznámen přinejmenším intuitivně, pro potřeby jinojazyčných mluvčích by však měl být výklad podrobnější, explicitnější. V příspěvku proto několik vybraných případů z každodenní řečové praxe stručně připomeneme, okomentujeme a materiálově doložíme.

Hned v úvodu se zastavíme u významotvorné role *i n t e r p u n k c e*. Podíváme-li se na název článku, zjistíme, že v něm může plnohodnotně figurovat dvojí – avšak významově odlišná – podoba dané výpovědi: jednak napsaná bez interpunkce (*To je co?!*), což pokládáme za aktualizovanou podobu neutrálního sdělení, resp. za příznakové ztvárnění otázky doplňovací *Co je to?!*, jednak s užitím interpunkčního znaménka (*To je, co?!*). Uplatnění, či naopak nepoužití čárky se jeví, jak je na první pohled zřejmé, pro význam a pro interpretaci výpovědi jako klíčové.

Chybí-li totiž v oné výpovědi interpunkce, tedy přesněji čárka,² vyrozumíváme z ní nejspíše určité pohoršení mluvčího, jeho negativně laděnou emoci (*Co má tohle znamenat?!; Co to má být?!*). V opačném případě (zapojení elipsy, blíže Čechová a kol., 2011; Hrdlička, 2024 aj.)³ pak podle našeho soudu výpověď naznačuje (pochopitelně

² Způsob grafického záznamu výpovědi může hrát roli i v jiných případech, srov. např. příslovečné spřežky: *Netrpělivě čekali na plat.* vs. *Nic naplat* (nedá se nic dělat), *vyrazíme na ten výlet i v dešti* (viz Čechová a kol., 2011; Hrdlička, 2021 aj.).

³ Někdy může v podobných případech docházet ke směšování elipsy s apoziopozí. Rozdíl mezi nimi je však markantní. Zatímco při užití výpustky je zachováno jádro výpovědi, v emotivně laděné apoziopozí jde o syntaktické přerušení výpovědi s nezřejmým (a vícerym) možným pokračováním, srov. příklad: *Cos mu řekl? – Aby přišel* (elipsa) vs. *Cos mu řekl? – Řekl jsem mu, aby...* (apoziopozí) (blíže Porák, 1956; Karlík, Nekula, Rusínová a kol., 1995, s. 697n.).

s ohledem na komunikační situaci, na příslušný kontext) uvedení jistého neočekávaného komunikačního účinku sdělení (lhostejno, zda s kladnou, či se zápornou polaritou, srov. *To je k nevíře, co?!*, *To koukáte, co?!*, *To je ale překvapení, že?!* apod.).

Jisté netřeba zdůrazňovat skutečnost, že náležité užívání čárky ve větě i v souvětí je v češtině poměrně složité,⁴ odkazujeme na bohatou odbornou literaturu (Grepel a Karlík, 1986; Čechová a kol., 2003, 2011 aj.). Vedle četných případů zřejmých, neproblémových, jednoznačných se ovšem setkáváme s nemálo situacemi, které se mohou jevit do značné míry jako sporné a diskusní. Máme na mysli kromě jiného problematiku přívlastku volného a těsného, kdy je pro náležité rozhodnutí⁵ mnohdy třeba znát bližší okolnosti sdělení, popř. kontext, viz výpověď *Autorovy dobrodružné romány, napsané v meziválečném období, patřily mezi jeho nejzdařilejší*. Pro náležité užití interpunkce⁶ by měl autor sdělení spolehlivě vědět, zda je daná informace relevantní, nebo jestli je povahou nevýznamná, pouze doplňková (autor psal hodnotná díla také v jiných obdobích svého života).

Připomeňme si nyní vybraná významotvorná užití *s l o v n ě d r u h o v o u t r a n s p o z i c i* (a potažmo na homonymii),⁷ srov. vyjádření typu *Sed'te klidně* (dotyční mají sedět v klidu, jde primárně o “způsob sezení”, tedy o příslovce, které následuje za určitým tvarem slovesným) vs. *Klidně sed'te* (mluvčí poukazuje na skutečnost, že dotyční mohou dál zůstat sedět, jejich počínání nikoho neruší, nikdo nic nenamítá – zde se jedná o částici, která se ve vztahu k verbu finitu nachází v antepozici), blíže viz Karlík, Nekula, Rusínová a kol. 1995 aj.

⁴ Jako kuriozitu uvádíme příklad následků (ne)užití čárky ve výpovědi z dávné minulosti. V ukázce se má jednat o telegram rozhodující o osudu jistého odsouzeného kdesi na Rusi. Namísto původního sdělení *Zastřelit, nemožno poslat na Sibiř* byla předána verze *Zastřelit nemožno, poslat na Sibiř*, čímž byl dotyčnému vězni zachráněn život.

⁵ Jindy je rozdíl zřejmý na první pohled. Uvede-li mluvčí, že *Sestra, sedící vedle lůžka nemocného, náhle vstala a odešla*, vyrozumíváme, že byla v nemocničním pokoji pouze jediná zdravotní sestra. V případě absence interpunkce by výpověď sdělovala, že v pokoji bylo sester více a že odešla právě ta, která se nacházela u postele nemocného.

⁶ Pomezí situace mohou nastávat i v případě tzv. větných adverbii, které představují heterogenní skupinu adverbii a partikulí. Podobně jako běžná příslovce se zmíněné výrazy intonačně (graficky) začleňují do výpovědi, na rozdíl od běžných adverbii však mohou být postaveny i mimo ni (jsou v podstatě komentářem k celé výpovědi): srov. *Bohužel se ještě nevyjádřila* vs. *Bohužel, ještě se nevyjádřila* (srov. P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová a kol. 1995, s. 366n.).

⁷ Srov. hojně užívání partikulí ve výpovědích jako *Že to na tebe řeknu! Když mně se tam nechce... Aby se jim tak něco stalo! Ale to jsou k nám hosti! Však já vám ještě ukážu!* aj.

Zajímavé jsou v této souvislosti i případy substantivizace neohebných slovních druhů, např. zájmen, spojek, příslovcí, citoslovcí – ta se zpravidla stávají syntaktickými neutry (*Bavili se o tom jejím uraženém já; To jeho věčné ale už všem lezlo na nervy; Každé proč má své proto; Sálem zaznělo sborové huraaaa!* aj.).

Na podobné, sémanticky odlišené případy narážíme v každodenní komunikaci velmi často,⁸ srov. výpovědi *Řekni to prostě* (sděl to jednoduchým, srozumitelným způsobem) vs. *Prostě to řekni* (neváhej, zkrátka a dobře to pověz); *Šíleně ji miloval* (opravdu velmi, jde o vyjádření kvantity, velké míry) vs. *Miloval ji šíleně* (tedy šíleným, nejspíše neobvyklým, nenormálním způsobem); *Pěkně tam chumelilo* (zde jde spíše o značnou kvantitu) vs. *Chumelilo tam pěkně* (jde pravděpodobně o estetické hodnocení atmosférického jevu) atd.

Vedle posunu významu může slovosled přispívat také ke změnám povahy čistě syntaktické (máme na mysli přechody mezi některými větnými členy), ty jsou však z hlediska komunikačního povahy spíše marginální, srov. *Dostal pokutu za špatné parkování* (Jakou pokutu dostal? – jde o přívlastek neshodný) vs. *Dostal za špatné parkování pokutu* (Proč dostal pokutu? – jde o příslovečné určení příčiny / důvodu); *V křesle seděla shrbená babička* (jde o přívlastek shodný) vs. *V křesle seděla babička shrbená* (jde o doplněk) atd.

K výše naznačené slovnědruhové transpozici může ovšem docházet i bez změn v slovosledu, srov. následující případy označující neurčité množství jako *Mají už dost hlad!* (mluvčí užil měrovou částici, jejíž význam by se dal parafrázovat slovy “mají poměrně velký hlad”); *Mají trochu čas* (ze sdělení se vyrozumívá, že “dotyční mají menší časovou rezervu”) vs. *Mají už dost hladu!* (výpověď podle našeho soudu znamená “Dotyční už nechtějí dále hladovět, mají pravděpodobně v úmyslu s hladem skoncovat”); *Mají trochu času* (zde jde o význam ryze kvantitativní), blíže Hrdlička, 2015.

Výrazné místo zaujímá v morfosyntaktických posunech významu problematika variantnosti. Chápeme ji jako paralelní existenci mluvnických forem (zde pádových koncovek jmen a osobních koncovek sloves) s touž nebo podobnou funkcí, resp. významem. K variantnosti dochází z toho důvodu, že mezi označujícím a označovaným nebývá dokonalá korespondence jedna ku jedné. Jednomu označovanému může odpovídat několik označovaných a naopak (blíže Černý, 1998 aj.). Řekne-li se kupř. *Poslal to matčinu kolegovi – matčině kolegovi – matčinýmu kolegovi*, zachycuje se různým výrazivem táž skutečnost (pochopitelně s odlišnou četností výskytu, s nestejným stylovým zabarvením, s jiným umístěním na ose spisovnost – nespisovnost, blíže Cvrček a kol., 2010; Čechová a kol., 2011⁹ aj.).

⁸ Srov. i případy jako *Pozor, děti!* (nápis před přechodem pro chodce) vs. *Děti, pozor!* (zde se jedná o oslovení dětského kolektivu). Běžné je rovněž rozlišování odborných termínů s postponovaným adjektivem (*kočka domácí* – exaktně definovaný biologický druh) od vyjádření konkurenčních (*domácí kočka* - pojmenování kočky obecně, bez bližší specifikace).

⁹ Se zajímavým dokladem významového odlišení v rámci obecné češtiny přicházejí P. Sgall a J. Hronek (1992). Řekne-li se v obecné češtině *trhal zuby* (akuzativ) vs. *trhal zubama* (instrumentál), jsou odlišné významy zřejmé, ve spisovné češtině (pouze *trhal zuby*) se významový rozdíl naopak ztrácí.

Pro formálněmorfologický systém spisovné češtiny jsou příznačné dva druhy variantních prostředků, a sice a) varianty rovnocenné (volně zaměnitelné), kterých je omezené množství (*po otcovu / otcově odjezdu; na břehu rybníku / rybníka*), a b) velmi početné – a dílčím způsobem odlišené – varianty synonymní (*Američané vs. Američani, snazší vs. snadnější, mou knihu vs. moji knihu, do tří hodin vs. do třech hodin, oblékl se vs. obléknul se*; variantnost se týká i části adverbii, srov. *Vystoupali opravdu vysoko* - konkrétní význam vs. *Byl to vysoce postavený politik* – přenesený význam, *Mluvil o tom dlouho* – čas vs. *Mluvil o tom dlouze* - obšírně, zevrubně).

Právě oblast synonymních variantních prostředků nabízí celou řadu zajímavých významových odlišení,¹⁰ srov. případy jako *Strávil tam pět neděl* (pět týdnů) vs. *pět nedělí* (nedělních dnů); *Byli tam pozvaní všichni manželé* (manželský pár, muž a žena) vs. *všichni manželové* (ženatí muži); *Na západě republiky bude pršet* (užito geograficky) vs. *Procházel se při západu slunce* (užito temporálně). Sémantickým rozdílem mezi dubletami se podobně věnuje F. Štícha a kol. (2011, s. 413n.) – kupř. nominativ plurálu životného maskulina *sokolové* nese příznak osobovosti (užívá se pro příslušníky organizace Sokol), kdežto tvar *sokoli* se užívá v souvislosti s druhem ptáka; plurálová podoba lexému *čtvrť* – *čtvrti* je vázána na význam “městská část”, zatímco varianta *čtvrtě* se vyskytuje ve významu časovém (*tři čtvrtě na čtyři*) atd., viz také Cvrček a kol., 2010 aj.

Závěrem uvádíme zajímavý odkaz na úzké propojení slovní zásoby s mluvnickou rovinou, srov. běžně užívané případy lexikálního vyjadřování záporu, jako např. *Je to houby kamarád* (což znamená “není to dobrý kamarád”), *Ví kulový, ví starou belu, ví prd* (což značí “neví nic”), i na řečové projevy tzv. lexikální gramatiky, tedy na výskyt určitých lexémů podmíněný jejich mluvnickým pozadím (*Jsou mu dva – tři – čtyři roky* vs. *Je mu pět – šest let*, blíže Hrdlička, 2012, 2020).

Pokusili jsme se stručně ukázat, že k posunům významu výpovědi pomocí interpunkce či prostřednictvím morfosyntaktických prostředků dochází v českém jazyce často a různým způsobem (nezřídka se jedná o funkční součinnost zmíněného výrazi-

¹⁰ Jednu z oblastí představuje vkladné *e*. Jeho prostřednictvím se může odlišit jméno od příjmení (srov. *Aleš – Aleše vs. Alše*) i jiné marginálie (např. *úlek* – leknutí vs. malý včelí úl: tvar genitivu *úleku vs. úlku*) aj. Z důvodu zamezení nežádoucím asociacím se v některých případech připoustí i jiná (nesystémová) koncovka, srov. lokál plurálu lexému *plech* – *o plechách* (forma *o pleších* by mohla evokovat význam „plešatá hlava“). Srov. i případy typu *Mluvili o Česích* (obyvatelé Čech, Česka) vs. *o Čechách* (o části území Česka). Nemálo variant je odlišeno uzuálně, srov. *na jaře* (roční období) vs. *na Pražském jaru* (hudební festival), *V jazyce došlo k různým změnám* (jazykový kód) vs. *Měl jsem to na jazyku!* (jazyk jako orgán v ústech; srov. i význam “málem jsem to řekl“). Zajímavé bývá odlišení variant v lokálu sg. vybraných neživotných maskulin – koncovka *-e* bývá vázána na význam lokální (*Štojíme na tom mostě, na tom hradě*), zakončení *-u* v ostatních případech (*Bavíme se o tom mostu, o tom hradu*).

va). S komunikačně relevantními případy by měl být seznámen i pokročilejší jinojazyčný uživatel češtiny.

Literatura

- CVRČEK, V. a kol. (2010). *Mluvnice současné češtiny I*. Praha: Karolinum.
- ČECHOVÁ, M. a kol. (2003). *Současná česká stylistika*. Praha: Institut sociálních vztahů.
- ČECHOVÁ, M. a kol. (2011). *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ČERNÝ, J. (1998). *Úvod do studia jazyka*. Olomouc: Rubiko.
- GREPL, M. a KARLÍK, P. (1986). *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HRDLIČKA, M. (2012). Vi starou belu. *Usta ad Albim BOHEMICA*, 12(2), 134–135.
- HRDLIČKA, M. (2015). *Vo vobecný češtině a jiné příběhy*. Praha: Karolinum.
- HRDLIČKA, M. (2020). Proč čtyři roky, ale pět let? *Český jazyk a literatura*, 70(5), 244–245.
- HRDLIČKA, M. (2021). Spočítal ty peníze jen odoka. *Bohemistyka*, 21(1), 117–119.
- HRDLIČKA, M. (2024). Ty už se mnou neka? *Bohemistyka*, 24(1), 118–121.
- KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z. a kol. (1995). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- PORÁK, J. (1956). Aposiopese v současné češtině. *Slovo a slovesnost*, 17(3), 132–139.
- SGALL, P. a HRONEK, J. (1992). *Čeština bez příkras*. Jinočany: H § H.
- ŠTÍCHA, F. a kol. (2011). *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia.